

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 37

U SPOMEN IGORU KARAMANU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2005.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 37

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujć
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću

Autorica donosi kronološki zakonske akte po kojima su Židovi u Habsburškoj Monarhiji, s time i u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji dobivali emancipaciju. Emancipacija je podijeljena u tri perioda; prvi tzv. predemancipacijski (1740-1789), drugi tzv. emancipacijski (1789-1878) i treći period ili kasna emancipacija (1878-1933). Emancipacija Židova u Hrvatskoj vrlo je slična emancipacijama Židova u zapadnoj i srednjoj Europi, no zbog političke razdijeljenosti hrvatskog prostora, emancipacija je Židova u samoj Hrvatskoj različita jer je ovisila o području na kojem su živjeli Židovi, odnosno o pravnom sustavu koji se provodio na određenom teritoriju.

Ključne riječi: Emancipacija Židova, Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, 19. stoljeće.

Ravnopravnost ili emancipacija prema novijim hrvatskim rječnicima dolazi od latinske riječi *emancipatio* te označava oslobođenje od zavisnosti, potčinjenosti i ugnjetavanja. Emancipacija označava i osamostaljivanje ljudi od zakonskih, socijalnih i drugih ograničenja, širenje područja slobode te oslobađanje od predrasuda.¹ S druge strane, emancipacija se može okarakterizirati i kao dobivanje ravnopravnosti, a označava onoga koji je po pravima izjednačen s drugima, koji ima ista prava kao i drugi narodi i građani.² Prema *Encyclopaedii Judaici* emancipacija Židova u svijetu može se podijeliti u tri perioda.³ Prvi period ili «predemancipacija» obuhvaća vremensko razdoblje od 50 godina prije početka Francuske revolucije (1740-1789). U ovom periodu Židovima su davane razne olakšice u naseljavanju određenih prostora, gradova te im se u nekim europskim zemljama dozvoljavalo baviti nekim zanatima i zanimanjima koja su im od srednjeg vijeka bila zabranjena. Jedan od prvih emancipacijskih akata donesen u Habsburškoj

¹ V. ANIĆ - I. GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1999, 373; *Rječnik hrvatskog jezika*, ur. Jure Šonje, Zagreb 2000, 243-244.

² *Rječnik hrvatskog jezika*, 1046.

³ *Encyclopaedia Judaica*, sv. 6, Jeruzalem 1971; *Emancipation*, 698-699.

Monarhiji u ovom je periodu tolerancijski edikt cara Josipa II. Drugi period ili «emancipacijski» obuhvaća vremenski raspon od devedeset godina, a započinje Francuskom revolucijom i traje do Berlinskog kongresa (1789-1878) te se očituje u emancipaciji Židova u zapadnoj i centralnoj Europi. Tijekom ovog perioda u većini je europskih zemalja (Francuska, Nizozemska, Belgija, Njemačka, Italija) te Habsburškoj Monarhiji – čiji je dio i Hrvatska – dobivanje emancipacije politički i zakonski čin uglavnom reguliran posebnim zakonima koji se odnose na Židove. Tijekom revolucionarnih godina 1789-1791., 1830-1831. i 1848-1849. pokušali su se donijeti zakoni koji bi ubrzali emancipaciju Židova no zbog nepovezanosti s društvenim promjenama unutar država i ti su zakoni uglavnom ostali «mrtvo slovo na papiru» jer nisu provedeni kao zakonski čin. Sredinom 70-tih godina 19. stoljeća i kasnije dolazi do društvenih promjena u strukturi nekih europskih zemalja (ujedinjavanje, nezavisnost), pa dolazi i do promjene unutar zakonodavstva postojećeg poretka koji izglasava emancipaciju Židova. I na kraju, treći period ili «kasna emancipacija», koji se proteže od odluka Berlinskog kongresa do buđenja nacizma (1878-1933), uglavnom je označen emancipacijom Židova u zemljama istočne Europe (Bugarska, Rumunjska), Rusiji, balkanskim (Srbija, Bosna i Hercegovina) i baltičkim zemljama (Finska, Estonija, Latvija i Litva).⁴

Život Židova u habsburškim zemljama austrijske loze razlikovao se od zemlje do zemlje. U austrijskim nasljednim zemljama (grofovija Tirol, Gornja i Donja Austrija, Vojvodstvo Koruška, Štajerska, Kranjska i Istra, kasnije i Dalmacija) proces emancipacije započinje ranije negoli u zemljama Krune sv. Stjepana (Ugarska, Kraljevina Hrvatska i Slavonija te Transilvanija) kao i u Kraljevstvu Češkoj, Moravskoj i Šleskoj. Proces emancipacije sličan je u zemljama Krune sv. Stjepana, u kojem Mađarska (u Mađarskoj se nalaze Rijeka, Međimurje i jedan dio Baranje-Darda) slijedi austrijski dio, pa se dodjeljivanje emancipacije događa ranije negoli u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i Transilvaniji.

Na prostoru današnje Hrvatske proces emancipacije ovisio je o području na kojem su živjeli ili se doseljavali Židovi. Židovske zajednice, čiji se kontinuitet može pratiti od najstarijih vremena, nalazimo u Dalmaciji (prvenstveno u Splitu i Dubrovniku), dok je u ostalim dalmatinskim gradovima zabilježena samo privremena prisutnost nekog židovskog trgovca. Položaj Židova u Splitu i dalmatinskim gradovima do 1808. godine određen je zakonima koji su se donosili u Veneciji, dok su njihov položaj u Dubrovniku određivali zakoni i propisi Republike.⁵ Dubrovačka je Republika Židovima davala određeni pogodan položaj i mogućnost poslovanja, ali njihov položaj nije nikada precizirala zakonskim normama već samo regulacijom nekih pitanja, kao što je režim stanovanja te neka trgovačka, porezna i carinska pitanja.⁶ U Dubrovniku, Židovi su bolje tretirani od 18. sto-

⁴ *Encyclopaedia Judaica*, sv. 6, Jeruzalem, 1971; *Emancipation*, 698-711.

⁵ Katalog izložbe, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 113-119.

⁶ B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb 1989, 55.

ljeća, iako su i nadalje bili podvrgnuti raznim zabranama i naredbama i plaćanju posebnih taksi. Budući da su se bavili tranzitnom trgovinom, bili su vrlo cijenjeni pa se u putovnicama pojavljuju kao «građani Dubrovnika» i na kraju kao «državljeni Dubrovnika».⁷ Iako je položaj Židova u dalmatinskim gradovima sličan onome u Dubrovačkoj Republici, on je ipak za nijansu nepovoljniji. Mletačka je vlast za razliku od Dubrovnika vrlo iscrpno normirala status i život Židova u Veneciji kao i ostalim državnim područjima među koje spadaju dalmatinski gradovi. Godine 1788. stupila je na snagu u osvojenim dijelovima Dalmacije uredba *Sopra la ricondota degli Ebrei*, objavljena u Veneciji već 1737/38. godine, a koja je sadržavala prava i dužnosti Židova u mletačkoj državi. Ovom je uredbom Židovima bila zajamčena sloboda vjeroispovijesti, sloboda trgovanja, u stanovitoj mjeri ravnopravnost pred zakonom, a s druge strane propisano im je bilo ograničenje glede odijevanja i bavljenja nekim zanatima. Još je uvijek bila na snazi zabrana držanja nekretnina, zabrana izdavanja knjiga te stalnog boravka i odredba po kojoj su morali stanovati u getu. Jedina znanost kojom su se smjeli baviti bila je medicina.⁸ Dok je raniji položaj Židova u Mletačkoj Republici bio povoljniji, on se osjetno pogoršava krajem 18. stoljeća i traje sve do sloma države kada su je okupirale francuske trupe 1797. godine. Francuska je vojska 1806. zauzela Split, a Dubrovačku Republiku 1808. godine poništivši pritom sve zabrane koje su se odnosile na Židove. Ovakva je odluka izazvala u Dubrovniku brojne napade na Židove, jer su se građani zbog ukinuća raznih odredaba bojali trgovačke konkurencije. Vrlo brzo Dalmacija se našla u Austriji 1814. godine pod kojom je ostala do 1918. godine. Ona je vratila ranije donesene stare zabrane⁹ i ukinula donekle privilegirani položaj Židova koji su stekli pod francuskom upravom. Godine 1825. donesena je naredba kojom su vrata geta morala biti zaključana od večeri do jutra te se Židovima zabranilo uzimanje u službu dojlja kršćanskih konfesija. Za svako sklapanje braka Židovi su morali dobiti dopuštenje od državnih vlasti. Reforme iz 1848. donijele su Židovima Austrije, pa tako i Dalmacije, proklamiranu emancipaciju koja je kasnije opozvana. Usprkos stalnim ograničenjima, u drugoj su polovini 19. st. splitski, dubrovački i dalmatinski Židovi oživjeli gradsku trgovinu i zanatstvo, osobito kada su nakon 21. prosinca 1867. stekli sva građanska prava i punu ravnopravnost na području austrijskog dijela Monarhije. Tim novim Ustavom ukinuta su ograničenja boravka, posjedovanje zemlje te izbor profesije. Otada

⁷ Židovi na tlu Jugoslavije, 113-119.

⁸ Isto, 117.

⁹ B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, 61. Odredbom od 22. 12. 1814. ponovno je na snagu stupila naredba o zabrani Židovima da trguju žitaricama, a 1821. zabranjeno im je u Dalmaciji da drže kršćansku poslugu. Carskim rješenjem iz 1826. židovskim je učiteljima određeno da židovsku djecu podučavaju privatno i odvojeno u kućama roditelja. Odredbom iz 1827. nevažećim su proglašeni brakovi sklopljeni među Židovima bez odobrenja državne vlasti, odnosno okružnog kapetanata.

su Židovi počeli nesmetano pohađati škole i sveučilišta te zauzimati razne javne službe, da bi na kraju bili birani i u parlament.¹⁰ Donošenjem *Zakona o organizaciji židovske vjerske zajednice* 1890. u Austrijskoj Monarhiji, reguliran je i položaj Židova u Dalmaciji naredbom od 8. veljače 1892. koja određuje svega dvije židovske vjerske općine u Dalmaciji i to u Splitu (tu su spadali Židovi iz kotara Metković, Split, Šibenik i Zadar) i u Dubrovniku (Dubrovnik, Korčula i Kotor).¹¹

Na područje *sjeverne Hrvatske i Slavonije* Židovi su se počeli doseljavati već u prvim stoljećima naše ere, dok su im rimski zakoni još dopuštali slobodno kretanje svim provincijama diljem Carstva.¹² Vrlo su rijetki podaci o Židovima u srednjem vijeku i ne zna se je li bilo trajnijeg naseljavanja na ovim prostorima. U sačuvanim odredbama ugarskih vladara Arpadovića iz 12. i 13. st. spominju se neka ograničenja i neka prava za Židove. U sudskim spisima grada Zagreba u 14. i 15. st. (sudske isprave 1444. i 1459) Židovi se povremeno spominju poimenično kao sudionici u parnicama, pa je očigledno da su tu bili naseljeni ili se bavili trgovinom. U dokumentima iz 16. i 17. st. nema podataka o stalno naseljenim Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, no ipak možemo sa sigurnošću tvrditi da su Židovi privremeno dolazili u ove krajeve kao trgovci¹³ ili da su boravili ovdje kao izaslanici kraljeva u pregovorima s Turcima.¹⁴ Pretpostavlja se da je razlog tog malog broja Židova u Hrvatskoj bila vjerska netolerancija prvih habsburških vladara, kasnija protureformacija, koja je svim nekatolicima zabranila boravak u banskoj Hrvatskoj. S druge strane u Habsburškoj Monarhiji Židovi su bili religijska i etnička zajednica izdvojena pod različitim okolnostima iz općevažjećih pravnih i društvenih normi i podvrgnuta posebnim propisima s ciljem da joj se ograniči broj, odredi zanimanje kojim se smiju baviti te ih se prisili na što više izravnih davanja nametnutih isključivo njima. Do prvih tolerancijskih zakona, Židovi nisu smjeli posjedovati nekretnine, bili su isključeni iz cehova, nisu se smjeli baviti poljoprivredom niti obrtom. Štiteći se od stranaca Hrvatsko-ugarski sabor je 1697.

¹⁰ D. KEČKEMET *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, 127, 159; D. KEČKEMET *Židovi u Splitu, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 316-332.

¹¹ B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, 62.

¹² J. DIAMANT, Najstarija židovska općina u Hrvatskoj, *Jevrejski almanah*, 1925-1926, Vršac 1925.

¹³ Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 4. Dokazujući da su Židovi bili na ovim prostorima već od srednjeg vijeka, autor to potvrđuje Verbőczyevim Tripartitumom iz 1514. koji u svojim zakonima definira sudbenu prisegu za Židove «*sasvim točno po propisima njihove vjere*» koja je važila na ovim prostorima, što po njemu ukazuje na to da su Židovi ipak bili prisutni i kretali se po ugarskim i hrvatskim zemljama; M. LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Varaždin 2003, 7; *Zaključci hrvatskog sabora (1631-1693)*, sv. 1, Zagreb 1958, 511. Hrvatski je sabor 1689. ukorio varaždinsku varošku općinu što dozvoljava Židovima naseljavanje i gradnju kuća u varaždinskoj varoši.

¹⁴ *Magyar-Zsidó Oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica*, XVI. kötet, ur. Sándor Scheiber, Budapest 1974, 388-394.

donio zaključak po kojem u cijeloj Hrvatskoj ne mogu imati imanje one osobe koje nisu rimokatoličke vjere.¹⁵ Taj zakon je u prvom redu bio uperen protiv protestanta, mada su se njegove odredbe protezale i na Židove. Na prostorima Habsburške Monarhije do kraja 18. stoljeća Židovi su se mogli baviti trgovinom robe koja nije bila obuhvaćena cehovskim propisima: stokom, žitom, proizvodima seoskog zanata, rabljenim stvarima.¹⁶

Početak 17. st. nekolicina Židova dolazi iz Mađarske, Češke, Moravske i Austrije na ove prostore i kao putujući trgovci posjećuju sajmove prvo u Varaždinu, Virovitici, Đurđevcu, Križevcima, Požegi, Osijeku, Koprivnici, Bjelovaru, a kasnije u Zagrebu, Sisku, Karlovcu i drugdje.¹⁷ Ti putujući židovski trgovci bili su bolje tretirani, nisu ih više progonili po selima, jer su otkupljivali ono što nitko ne bi kupio («dronjke» i «plodine») te su do samog praga nosili robu iz cijele Europe kakvu još nitko nije nudio. Pojedine obitelji su se pokušavale trajno naseliti na prostore sjeverne Hrvatske, pa je Hrvatski sabor člankom 19. iz 1729. godine¹⁸ potvrdio zabranu trajnog naseljavanja Židova u Hrvatskoj s iznimkom da je gradovima i županijama po vlastitom nahođenju određeno da dopuste ili ne dopuste privremena zadržavanja Židova na njihovom području.¹⁹ Neke županije i gradovi nisu poštovali odredbe ovog zakona, jer su ipak dopuštali manjem broju Židova da privremeno borave na prostorima županije kao trgovci te da dolaze na sajmove.²⁰ Ponovno je Ugarski sabor, na zahtjev Hrvatskog sabora donio zaključak 41. (1741) po kojem je potvrdio da na prostoru Hrvatske mogu živjeti samo katolici,²¹ no to i dalje nije priječilo Židove da dolaze u ove krajeve kao trgovci. Pojedini gradovi,

¹⁵ M. LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture*, 7.

¹⁶ M. GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću*, *Gordogan*, 23-24, Zagreb 1987, 25.

¹⁷ *Židovi na tlu Jugoslavije*, 136; M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, *Židovi u Hrvatskoj, Migracijske teme* 10, Zagreb 1994, 1-56.

¹⁸ Š. BRESZTYENSZKY, *Izraeličani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb 1890; članak 19/1729. glasi «Singularum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae et Ordines, de praesenti quoque Suae Majestatis Sacratissimae experti clementiam; quod Judaeos, in Confinium S. Georgii non ita pridem admissos, tam inde, quam et allis praerecensorum Regnorum ex locis clementer sit dignata: § 1. Pro qua altememoratae Suae majestatis Clementia iidem Status et Ordines immortales reponunt gratias».

¹⁹ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice I*, drugo nadopunjeno izdanje, Zagreb 2004, 33. Kao primjer navodi se Zagrebačka županija koja je do 1770. zabranjivala boravak Židova riječima: «po municipalnom pravu ove zemlje ova vrsta ljudi svojim prevarama općenito opasna, te se iz ove kraljevine smatra proskribiranom i podnipošto tolerira. Ako se pak koji usudi doći u ovu županiju i to kradom ušulja, određeno je da takvog odmah uhvate i glasom zemlje iz ove jurisdikcije izgone...».

²⁰ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj I*, 33.

²¹ G. DIAMANT, *Povijest Židova u Hrvatskoj do ravnopravnosti*, rukopis teksta bez godine; *Zaključci hrvatskog sabora sv. I*, Zagreb 1958; *sv. II*, Zagreb 1958; *sv. IV*, Zagreb 1964. Potvrdu da je katolička vjera jedina priznata u Hrvatskoj i da se ne naseljavaju inovjernici tražilo se 1634, 1637, 1642, 1681, 1682, 1728. i 1743.

kao što je Virovitica (1745) tražili su da se Židovima zabrani stalno naseljavanje ali i privremeni dolazak na sajmove pozivajući se na članak 19. (1729), jer «nanose štetu lokalnom stanovništvu», no njihova je molba od bana odbijena.²² Za neke gradove donosila se carska dozvola za naseljavanje, pa je tako npr. carica Marija Terezija 1746. izdala posebnu dozvolu dvjema židovskim obiteljima s 11 članova (poimenično navedenim), u kojoj je dozvolila da se privremeno nasele u donjem Osijeku, s mogućnošću produžetka dozvole.²³ Posebna dozvola boravka u nekom gradu ili županiji nije značila da Židovi smiju tamo posjedovati kuću ili druge nekretnine, niti da se smiju baviti svim poslovima i obrtima,²⁴ te su za sve morali plaćati takse i uvijek su strahovali od iznenadnog protjerivanja.²⁵ Do donošenja patenta o toleranciji u većini gradova (Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Osijek i dr.) Židovima je bilo dopušteno jednodnevno ili trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje *tolerancijske takse* od 1 do 2 forinte po danu.²⁶ U Varaždinu i Požegi nisu plaćali nikakvu pristojbu za vrijeme održavanja sajмова, nego tek kada bi došli izvan održavanja sajмова. Na zagrebački sajam do 1771. nisu imali pristupa, jer su bili navodno «žiteljstvu pogubljeni svojim prevarama».²⁷ To što nisu imali pravo stalnog boravka već privremenoga bilo je iz razloga što je carica

²² M. FREJDERBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb 2000, 186; G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III, Zagreb 1901, 13-14. Stališi i redovi Virovitičke županije tražili su od bana da Židove istjera riječima «...ako je Židovima u zemlji stalan boravak zabranjen, ne smiju tu ni prolazno trgovati, jer bi time naškodili domaćim ljudima, a napokon oni su pogibelj za rimo-katoličku vjeru».

²³ T. ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek 2002, 18. Autor navodi da su to bile dvije obitelji Benedikta i Jakova Hirschla s 11 članova, a dozvolu je izdao grof Pálffy po nalogu Carice; L. GLESINGER, Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj, *Jevrejski almanah*, 1954, 60-67. Isto potvrđuje, ali i navodi podatak da su nakon par godina obje židovske obitelji iz Osijeka istjerane. Židovi se u Osijek vraćaju 1776. godine.

²⁴ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj* I, 34.

²⁵ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 191. Do 1771. godine Židovi su dolazili nesmetano na sajmove u Varaždin. Kako je neki Josip Plantak primio Židove kao stanare u svoju kuću te su oni stalno boravili i trgovali suknom, tkaninom, vunom, platnom, srebrom i zlatnom robom, na tu odluku su se pobunili građani 1771. godine tražeći da se Židovima zabrani trgovanje i da ih se istjera, a imovina zapijeni, pozivajući se na članak 41/1741 u kojem je samo rimokatolicima dozvoljeno prebivalište u zemlji. Na temelju kr. naredbe br. 3/1756 da Židovi izvan sajмова ne smiju trgovati, poglavarstvo je grada donijelo odluku po kojoj je Židovima dozvoljen trodnevni boravak jedanput mjesečno u gradu.

²⁶ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, Zagreb 1902, 189-192.

²⁷ I. GOLDSTEIN, Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine, *Zagrebački Gradec 1242-1850.*, Zagreb 1994, 293-303. G. SCHWARZ, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1939. Zagrebačka županija je 1771. donijela odluku da se Židovima dopušta tri dana boravka «u svrhu trgovanja», a 20. rujna iste godine «da mogu na godišnji sajam dolaziti i svoju robu na prodaju izlagati».

Marija Terezija podržavala predrasude i netoleranciju prema Židovima, mada su za njezina vladanja Židovi ipak počeli dolaziti u ove krajeve. Iako nisu imali pristupa u neke gradove zbog ekonomskih razloga i potreba, sve je više županija, a i gradova otvaralo vrata Židovima.²⁸ Zbog vođenja dugotrajnih ratova Marija Terezija uvela je poseban porez za Židove, tzv. *tolerancijsku taksu* 1749. godine (njome se plaćala dozvola boravka, dolazak na sajam, ženidba), a sveukupno je ugarsko židovstvo u prvoj godini uvođenja 1749. godine plaćalo 20 000 forinti, s time da se taksa iz godine u godinu povećavala pa je 1778. iznosila 80 000 forinti.²⁹ Zbog određenih davanja koja su davali prilikom dolaska na sajmove u gradove hrvatskih županija (od 1 do 4 forinte za svaki dan i od svake glave, ovisno o županiji) i već nametnute tolerancijske takse, zaladski Židovi pritužili su se županijskoj vlasti, a tolnavski i bački kraljici da su im nameti u Hrvatskoj jako «tegotni», jer svugdje u Monarhiji trguju bez tih davanja. Po ovom pitanju i nalogu kraljevske kancelarije u Varaždinu provedla se istraga 1770/71. godine. Ona je povjerena grofu Franji Patačiću koji je na temelju nje napisao elaborat u kojem je tražio da se dopusti Židovima trajno naseljavanje u Hrvatskoj te da im se ukinu zakoni koji im priječe dolazak, a njihovu prisutnost pravdao je riječima: «stanovište gospodarstveno: oni su većinom trgovci, a trgovinom cvatu gradovi. Oni će veće «poreze plaćati, podizati tvornice, trgovinu sa rukotvornom robom; neće li robu dovažati iz inozemstva, nego domaće proizvode izvažati i tako novaca u zemlju donesti».³⁰

Prve odredbe o trajnom naseljavanju Židova u sjevernoj Hrvatskoj ozakonjene su tek «Ediktom o toleranciji» i njegovim aneksom «Systematica Gentis Judaicae Regulatio» (1781-1783) cara Josipa II., koji se primjenjivao od 31. ožujka 1783. godine za Ugarsku i Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, a od 19. listopada 1781. za Češku i od 2. siječnja 1782. za nasljedne austrijske zemlje. Tim se ediktom poboljšao položaj Židova, zajamčena im je sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda vjeroispovijesti, ravnopravnost u školovanju (mogli su osnivati svoje škole, a dozvoljeno im je pohađanje visokih škola i akademija umjetnosti), no nadalje su na snazi ostala neka kruta ograničenja u izboru zvanja te zabrana da se ne smiju baviti nijednim cehovski zaštićenim obrtom niti trgovati proizvodima tih obrta, a najstrože im je bilo zabranjeno posjedovati kuću ili zemljište. Djelomično je ediktom bilo dopušteno bavljenje obrtom i poljodjelstvom (uz neka ograničenja), zatim naseljavanje uz dozvole, dopušten im je pristup u škole, zabranjeni su izgredi, a ako su željeli kupiti zemljišta i zgrade za svoje općine, hramove i groblja morali

²⁸ *Židovi na tlu Jugoslavije*, 136.

²⁹ G. SCHWARZ, Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji, 189. Tolerancijska je taksa u Hrvatskoj bila ogromna jer se odmjeravala za cjelokupno židovstvo. Cijela bi se svota razdijelila prema broju pučanstva na pojedine županije.

³⁰ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 189-190.

su nabaviti posebnu carsku dozvolu i sl.³¹ Edikt je donio neka poboljšanja, no olakšice su se odnosile samo na glavu obitelji i članove koje je uzdržavao, a ne na sve sinove i kćeri (kada se ožene) ili na nove, doseljene Židove. Prema tome, kći ili udovica koja se željela udati za Židova koji nije bio pod zaštitom tolerancijskog zakona morala je napustiti grad u kojem je živjela.³² Zbog društveno-ekonomske, pravne i političke raznolikosti zemalja Habsburške Monarhije postupak prema Židovima nije bio svugdje jednak. Edikt koji je prvo proglašen u Austriji nije se odmah odrazio na Ugarsku i Hrvatsku. Kada je edikt bio proglašen u hrvatskim županijama (1783.), svi su članovi županijskih skupština morali biti s njim upoznati, jer je do tada po zakonu Židovima bio «uopće» zabranjen boravak u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji uz neke iznimke.³³ Tim ediktom Židovi su bili «trpljeni», a u prijevodu to nije značilo potpunu ravnopravnost.³⁴ No, olakšice i promjene u načinu života vidjele su se na svakom koraku tako da je nadrabin iz Varaždina Rudolf Glück pisao: «Židovi nisu više morali nositi posebne oznake ili nošnju. Mogli su čak i sablju nositi. U dane katoličkih blagdana i u nedjelju nisu više trebali ostati u kućama do 12 sati i nisu se trebali ukloniti kada su susretali procesiju. Nisu više plaćali maltarinu koja se za Židove i goveda plaćala...».³⁵ Usprkos tolerancijskom patentu Židovi u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji nisu bili zakonom priznata religijska zajednica (u Hrvatskoj i Slavoniji to nisu bili ni protestanti). Jedan od jako teških tereta koji je pritiskao Židove unutar Habsburške Monarhije bio je tzv. *Familiantengesetz*, zakon u Češkoj, koji je regulirao njihovu ženidbu. Po njemu, iz svake židovske obitelji ženidba je bila dozvoljena samo jednom muškarcu. Taj zakon želio je regulirati njihovu ženidbu, a Židovi su ga izbjegavali tajnim ženidbama ili preseljavanjem u inozemstvo, najčešće u mađarske županije, a iz nje u ostale ugarske pridružene zemlje.³⁶

³¹ M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, *Židovi u Hrvatskoj*, 57.

³² M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj* I, 25, 33.

³³ Magyar Országos Levéltár (MOL), *Departamentum Judaeorum*, kutija 63/1784. Sve hrvatske županije morale su potvrditi da su pročitale patent *Gens Judaicu* te da su njihovi članovi upoznati s patentom. Tako su Požeška i Križevačka županija poslale dopis u kojem potvrđuju da su na županijskoj sjednici obavijestili sve prisutne o ediktu te da sa na njihovu teritoriju ne nalazi nijedan stalno prebivajući Židov.

³⁴ M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985, 361; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj* I, 33. Na početku patenta je pisalo: «Nije naša najviša volja da se Židovima dozvoli u pogledu vanjskog trpljenja kakovo proširenje dosadašnjih prava, nego da i ubuduće ostaje kod toga da ne smiju osnivati svoje posebne općine na čelu s pročelnikom njihove nacije, te ostaje kao i do sada da svaka pojedina njihova obitelj po trpljenju izdatom od naše vlade pod zaštitom zemaljskih zakona; nadalje ne smiju održavati javno bogoslužje i imati javne sinagoge. Nije također naša namjera ovom našom odredbom povećati broj Židova u našim zemljama, ili privući strane Židove, kad nema za to naročitih razloga ili ako dotični nemaju osobitih zasluga...».

³⁵ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj* I, 33.

³⁶ P. HANÁK, Tipovi židovske asimilacije u Habsburškoj monarhiji, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 210.

Usprkos tim krutim ograničenjima Židovi se krajem 18. st. počinju trajno naseľjavati u Hrvatskoj. Većina ih dolazi iz mađarskih županija (zaladska, toľnavska, šopronska, bačka) posebice iz onih uz granicu za Kraljevinom, najviše iz Gradišća-Soprona, a neki iz udaljene Moravske i Galicije.³⁷ Zbog doseljavanja i po nekoliko obitelji, te prve židovske obitelji u gradovima koji su im to dopuštali osnivaju svoje općine, pa se među prvima osniva općina u Varaždinu (1777) i Zagrebu (1806). Gradovi koji su im dopuštali boravak uglavnom su izdavali posebne dozvole za naseljavanje u kojima su bili navedeni i uvjeti kojih su se Židovi morali pridržavati (Dekret o naseljavanju Židova u Varaždinu s 5 poglavlja i 72 paragrafa). Stalnim popisivanjem osoba koje plaćaju tolerancijsku taksu te raznim odredbama i zakonima Židovi su nadzirani strože, a kažnjavani su zbog nepridržavanja propisa. Osobito su bile teške kazne za neprijavlјivanje pridošlog Židova ili nekog tko bi se priženio u obitelji. Rabina i obitelj kaznilo bi se prvi put globom od 20 dukata, drugi put zatvorom od mjesec dana, a treći put izgonom.³⁸ Tijekom vladanja kralja Franje I (1792-1835) nekoliko je zabrana ponovno nametnuto, no tolerancijski edikt nije opozvan.³⁹ Očito je da su se Židovi pokušavali naseliti i u Vojnu krajinu, pa je Zapovjedništvo Vojne krajine 31. listopada 1825. donijelo odluku kojom potvrđuje raniju zabranu boravka Židova u Vojnoj krajini, no ona se nije strogo provodila.⁴⁰ Odluka o zabrani naseljavanja nije zabranjivala Židovima da opskrbljuju austrijsku vojsku stacioniranu u Vojnoj krajini municijom, barutom, konjskom opremom, hranom, rakijom, pa su tako Židovi ovdje dolazili kao trgovci. Dapače, vojne su im vlasti po svom nahodańju u nekim gradovima Vojne krajine omogućile i otvaranje gostionica, ali i naseljavanje (Varaždin, Koprivnica, Bjelovar).⁴¹

Nakon smrti Josipa II. (1790) mnogi slobodni gradovi u Ugarskoj i Hrvatskoj pobunili su se, jer je po «tolerancijskom ediktu» u gradove bilo dozvoljeno naseljavanje Židova te su tražili da se nastanjeni Židove protjeraju i da im se oduzme dozvola trgovanja. Kako bi izbjegli protjerivanje, ugarski Židovi su se obratili Saboru molbom u kojoj su tražili «da u zemlji (Mađarskoj) i u pridruženim dijelovima (*partes adnexae*) svuda mogu slobodno polaziti i nastaniti se, i da bi imali pravo steći kuću i zemljište». Ova se zamolba ugarskih Židova raspravljala u Ugarskom saboru zajedno s pritužbom Židova pristiglom iz mjesta Cirkvene iz Varaždinske županije. Prema prijedlogu biskupa iz Vácza, Ugarski je sabor donio zakonski članak 38. – koji je prozvan «de Judaeis» i koji je potvrđen od cara 10.

³⁷ Nakon podjele Poljske krajem 18. stoljeća povećao se broj Židova u ugarskim županijama, jer su u mađarskim zemljama prilike prema Židovima bile puno povoljnije nego u Galiciji.

³⁸ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj I*, 34-35.

³⁹ T. D. KRAMER, *From Emancipation to catastrophe-The rise and Holocaust of Hungarian Jewry*, Boston - Oxford 2000, 3.

⁴⁰ Z. BRDARIĆ, *Židovi u Našicama*, Našice 1996, 6; T. ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima*, 17.

⁴¹ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 186; G. SCHWARZ, *Židovi u Krajini, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, Zagreb 1902, 128-129.

siječnja 1791. – a određuje: «da bude skrbljeno za stanje Židova, dok će se o njihovom položaju u svezi sa povlastima slobodnih kraljevskih gradova vijećati na temelju prijedloga zemaljskog odbora, koji se imade budućemu Saboru podastrijeti, odlučili su Stališi i Redovi odobrenjem Nj. Veličanstva – da Židovi stanujući unutar granica Ugarske i pridruženih dijelova ostaju u svim slobodnim kr. gradovima i u drugim mjestima (izuzev gorske gradove) u onom položaju u kojem su bili do 1. siječnja 1790., a ako su možda izgnani, da se onamo smiju povratiti». Zakonski članak «de Judaies» za Hrvatsku nije bio od praktične vrijednosti jer u Hrvatskoj u to vrijeme nije naseljen veliki broj Židova, ali je pridonio kasnijem naseljavanju Židova u gradove Kraljevine Hrvatske i Slavonije.⁴² Usprkos stalnim zabranama i odlukama o protjerivanju (1790, 1791, 1792, 1794, 1795), koje su sve opozvane, Židovi su sve češće dobivali dozvole stalnog boravka u hrvatskim gradovima (Križevci 1770, Osijek 1776, Zagreb 1806).⁴³

Tijekom perioda 1830-1848. «židovsko pitanje» postalo je jedan od važnih predmeta diskusije unutar ugarskog parlamenta i javnosti koja je o njemu raspravljala u novinama svaki dan. Tako je grof F. Szechenyi 1830. održao govor u parlamentu, braneći građanska prava Židova.⁴⁴ Zbog sve većeg doseljavanja u ugarske županije a i šire te zbog velikog utjecaja na razvoj trgovine i gospodarstva, Židovi su pomalo počeli postajati važan element u mađarskom društvu, pa su vodeći mađarski političari kao što je Lajos Kossuth tražili punu emancipaciju za Židove u Ugarskoj.⁴⁵ Zbog toga je 1840. Ugarski sabor donio članak 29. zvan «de Israelitis» kojim su Židovima ukinuta neka ograničenja; njime su dobili pravo na zanat, a smjeli su držati samo židovske kalfe i šegrte. Dopušteno im je naseljavanje u svim gradovima osim u rudarskim naseljima i stjecanje zemljoposjeda, ali samo tamo gdje im je dotada bilo moguće bavljenje svim trgovačkim poslovima. Taj zakon ipak nije u cijelosti važio za Hrvatsku i Slavoniju gdje je još uvijek bio na snazi članak 19. iz 1729. prema kojem je Židovima bilo uskraćeno stalno naseljavanje. Pogotovo im je uskraćeno pravo *posjedovanja negibivog imetka*, a s iznimkom im je dopušteno jedino *pravo trgovanja*.⁴⁶ Da ne bi bio u suprotnosti s donesenim zakonima u Ugarskoj, Hrvatski je sabor 1840. donio zaključak (nadopunjavajući odluku Ugarskog sabora), kojim je zaključio da Židovima treba *postepeno dati punu ravnopravnost* i time omogućio stalno naseljavanje Židova

⁴² G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj- Krvna osveta i drugi podaci, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, X, 1908, 37-40.

⁴³ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 187.

⁴⁴ T. GRÜNER, Prisutnost i položaj Židova u Kraljevini Mađarskoj, *Novi Omanut*, 2. studeni 1993.

⁴⁵ T. D. KRAMER, *From Emancipation to catastrophe*, 3-4; R. PATAI, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Detroit 1996.

⁴⁶ M. GROSS – A. SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 418; M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 362.

u Hrvatsku i Slavoniju.⁴⁷ Donošenjem ovog zaključka omogućeno je i osnivanje židovskih škola, pa se tako u Zagrebu već 1841. osniva osnovna škola pri židovskoj općini.⁴⁸ U ponovnom zasjedanju Sabora 1843. zagrebačka židovska općina zatražila je od Hrvatskog sabora da se zauzme za Židove, pa je zajedno s drugim općinama (varaždinskom, križevačkom, karlovačkom i sisačkom) razdijelila tri primjerka spisa «emancipacija Židova», velikom županu, gradskom sucu i biskupskom kaštelanu, u kojem traže da mogu držati pomoćnike bez razlike na njihovu vjeru, da mogu svoju djecu dati na nauk kršćanskim obrtnicima, da mogu stjecati građanska i seoska dobra te da zakonito mogu postati građani ove zemlje.⁴⁹ Ova peticija nije imala uspjeha, no ipak je 1843. ugarskim Židovima (time i hrvatskim) znatno proširen krug zanimanja kojim su se mogli baviti, a 1846. omogućeno im je da se jednokratnim otkupom oslobode ponižavajuće *tolerancijske takse*.⁵⁰ Hrvatski je sabor pak smatrao da su Židovima u članku 29. iz 1840. podijeljena dovoljna prava i opirao se daljem proširenju tih prava.⁵¹

Tijekom revolucionarnih zbivanja austrijskim je Židovima 1848. zajamčena građanska ravnopravnost, pravo na posjedovanje i sloboda službe Božje, ukinute su im zasebne takse, ali to nije značilo i promjenu njihova stanja u Ugarskoj i Hrvatskoj.⁵² Na kraju je revolucije mađarski krnji revolucionarni sabor, neposredno prije sloma 28. srpnja 1849., izglasao emancipaciju Židova, koja je bila emancipacija na papiru i nije donijela nikakve ustupke. Sljedeća odredba, koja im je donijela olakšice u položaju, naredbe su austrijskog Ustava od 26. travnja 1848., te neke naredbe 1848/49. koje su austrijskim Židovima zajamčile građansku ravnopravnost, pravo posjedovanja nekretnina i slobodu službe Božje. Ukinute su im zasebne židovske takse, pa su tom prilikom Židovi izjednačeni s kršćanima u porezu. Za vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848/49. zagrebački Židovi podnijeli

⁴⁷ *Židovi na tlu Jugoslavije*, 137-138; *Zaključci Hrvatskog sabora (1836-1847)*, sv. 12, Zagreb 1980, 98. «*Recursu Iudaeorum circa meliorandam sortem suam Inclytis Dominis Statibus et Ordinibus porrecto et ad Deputationem hanc relegato, in trutinum assumpto, in illam obivit opinionem Deputatio, quod, dum occasione pertrectationis operatorum systematicorum de sorte quoque Iudaeorum actum fuerit, illis, quae regnicolariter conclusa iam sunt, inhaerendum veniat serieque praemissorum se munere suo defunctam censet*».

⁴⁸ M ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, 34. U Varaždinu je židovska škola osnovana već 1826. godine.

⁴⁹ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj - Iz starina zagrebačke općine (1806-1845), *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* V, Zagreb, 1903, 102-103.

⁵⁰ *Židovi na tlu Jugoslavije*, 138; G. SCHWARZ, Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji, 190-192. Peštanska zemaljska skupština (1846) podnijela je u ime cjelokupnoga ugarskog-hrvatskog židovstva molbu kralju za ukinućem takse, pri čemu je došlo do sporazuma 1846. i ustanovljena je otkupnina od 1,200.000 forinta u roku od 10 godina, a na Zagrebačku je županiju koju je zastupao Josip Epstein otpalo 8 105 forinta.

⁵¹ G. SCHWARZ, Iz starina zagrebačke općine (1806-1845), 103.

⁵² M. GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću*, 25-38.

su 4. srpnja 1848. molbu odboru Hrvatskog sabora u kojoj su tražili građansku ravnopravnost.⁵³ Iako im je obećavana ravnopravnost, molba nije ispunjena jer se Hrvatski sabor oslonio na odluku Ugarskog sabora, koji je donio zaključak da odgađa emancipaciju Židova.⁵⁴

Oktroiranim ustavom od 4. ožujka 1849. Židovi cijele Carevine proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, no on nije bio na snazi u ostalim zemljama austrijske carevine, dok je *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1850. šutio u tom pogledu i nije potvrdio prije donesene odluke. Te odredbe nisu bile pravno uređene i izazvale su goleme poteškoće u interpretaciji njihove *sposobnosti posjedovanja nekretnina*. Zbog toga što je Židovima na područje Slavonske vojne krajine, izdvojene pod neposrednom upravom Beča, sve do 1860. bilo zabranjeno stalno naseljavanje, donesen je novi zakon o kućarenju. Židovi su do tog Zakona u Vojnoj krajini trgovali s posebnom dozvolom i pod nadzorom, a boravak im je bio ograničen na 24 sata. Ulazili su ponekad na područje Vojne krajine protuzakonito i bavili se torbarenjem po selima, što je bilo strogo zabranjeno,⁵⁵ pa je Patentom od 4. rujna 1852. regulirano *kućarenje* u cijeloj Carevini (osim Vojne krajine, gdje je i dalje zabranjeno dolaženje Židova pokućaraca). Kućarenje je tada bio najrašireniji oblik trgovine i često zanimanje Židova, a zadržao se u zabačenim krajevima gdje su bile loše prometnice.⁵⁶ Te je godine patentom od 26. studenog 1852. godine regulirano osnivanje židovskih općina. Nakon donošenja, općine su morale izraditi svoja pravila, jer je dotada za osnivanje općine bilo dovoljno prijaviti se kod mjesnih oblasnih organa.⁵⁷

Carska odluka od 2. listopada 1853. ponovno je uvela ograničenje, tj. zabranu posjedovanja nekretnina za Židove i to prema različitim propisima u pojedinim zemljama Carevine, npr. oni koji su kupili nekretnine između 1848. i 1853. smjeli su ih zadržati.⁵⁸

Carskim patentom od 18. veljače 1860. Židovima je dopušteno posjedovanje nekretnina na području Monarhije, uz ostalo i zemljišta ako ih obrađuju u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine).

⁵³ HDA, Sabor HSD, kut. 77, sv. 108, 1848. «...U ovoj domovini mi nikako nijesmo tudjani, a zašto da nas ona za takove smatra, ne dajući nam drugoga građanskoga prava nikakova do jedino što nas tu terpe? ... Ako i jesmo drugog zakona, to ipak ne može biti danas uzrok tomu da budemo od svih državljanskih pravah izključeni, budući da zakon naš diše kao i ostali duhom prave božanske čudorednosti i posve ništa neuzdërži što bi i najmanje protivno bilo izpunjavanju, makar koje dužnosti državljanske ... Izključenjem nas iz javnog života građanskoga otima se državi mnoga duhovna snaga i sposobnost...».

⁵⁴ LJ. DOBROVŠAK, Židovi u hrvatskim zemljama 1848./1849., *Radovi* 30, Zagreb 1997, 86.

⁵⁵ T. ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima*, 20.

⁵⁶ M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, *Židovi u Hrvatskoj*, 57.

⁵⁷ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, 25, 168.

⁵⁸ M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 361.

Postupno se kasnije ukidaju neke odredbe: oblasno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenih obrta, zabrana naseljavanja u rudarskim naseljima.⁵⁹ Ovaj je patent promijenio i odnos Židova prema ulaganjima, pa Židovi u Hrvatskoj ulažu u izgradnju i otvaranje tvornica. Ti novostvoreni uvjeti potaknuli su novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku, pa se njihov broj uvećao na području civilne Hrvatske i Slavonije za 66,62%, uračunavši tu dakako i Srijem koji je u to vrijeme pripojen civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.⁶⁰

Tek je Austrijski temeljni državni zakon od 21. prosinca 1867. – a tjedan dana kasnije i ugarski zakon – otvorio vrata zakonskom proglašenju građanske ravnopravnosti Židova. Tim zakonima uklonjena su ograničenja koja su Židovima formalno priječila da budu ravnopravni građani.⁶¹ Austrijskom temeljnom zakonu pridružili su se drugi zakoni sve do posljednjega zakona iz 1890. «O vanjsko pravnim okolnostima izraelitskih religijskih zajednica».⁶² Taj zakon je propisivao da: «židovska vjerska zajednica čini jedinstvenu zajednicu na cijelom području Monarhije, bez obzira na suprotnosti 'ortodoksa' i 'reformiranih'; svaki židovski vjernik mora pripadati jednoj vjerskoj općini, a ne predviđaju se vjerska udruženja višeg ranga od općine; unutar tih granica ne smije se zabranjivati slobodno ostvarenje vjerskih uvjerenja i u ritualnim odnosima, osobito u različitim oblicima vjerskih općina; država postavlja određene personalne zahtjeve za osobe vjerskih dušobrižnika, a isto tako i svoj utjecaj na oporezivanje stanovnika u vjerske svrhe». U okviru zakona koji su regulirali položaj vjerskih zajednica u Austro-Ugarskoj donesen je i propis kojim je vjerskim zajednicama povjereno vođenje tzv. matičnih knjiga (rođenih, vjenčanih, umrlih), a za Židove je 10. srpnja 1868. određeno da će državna vlast a ne vjerska zajednica imenovati voditelje matičnih knjiga, s time da vlast može odrediti rabina kao voditelja.⁶³ Iako su nakon 1867. austrijski Židovi kao pojedinci postali ravnopravni građani, to nije značilo da istovremeno postaju ravnopravni i u ostalim krunovinama Monarhije u kojima su na snazi bili stariji zakoni, pa su tako Židovi u Ugarskoj dobili građansku ravnopravnost zakonom od 28. prosinca 1867., a njihova je emancipacija u konfesionalnom pogledu provedena tek 1895. godine.⁶⁴

Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) *bogoštovlje*, tj. vjersko-crkveni poslovi (§ 47. i §. 48.), pripadali su djelokrugu hrvatske autonomije, tj. zakonodavstvu Hrvatskog sabora i to Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade,

⁵⁹ Ista, 362.

⁶⁰ M. KOLAR, *Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića*, *Zbornik radova Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb-Vinkovci 2000, 165.

⁶¹ M. GROSS – A. SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 419.

⁶² M. GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću*, 27.

⁶³ B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, 62.

⁶⁴ M. GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću*, 26- 27.

pa je zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova došlo na red u vrijeme političkog kaosa u postnagodbenim godinama. Mađarsko ministarsko vijeće odobrilo je tek 11. prosinca 1870. da se vladaru Franji Josipu predloži na predsankciju *Osnova zakona o ravnopravnosti Izraelićana*. Taj je zakon ban Levin Rauch predao Saboru tek 1871. uoči njegova raspuštanja kada se više o tome nije moglo raspravljati, iako se prijedlog našao u saborskoj proceduri 1870. godine. Tomu se usprotivio varaždinski zastupnik Dragutin Pust koji je zastupao brojnu židovsku zajednicu u Varaždinu, optužujući Rauchovu vladu da nije ozbiljno mislila kada je raspravljala o ozakonjenju ravnopravnosti Izraelićana, nego da je samo htjela pridobiti višak židovskih glasova u predstojećem saboru. S tim u vezi Pust traži *da se izvede načelo jednakosti svih državljana pred zakonom*, jer se bez toga čini *nepravda* Izraelićanima koji nose državne terete i *dobro žele ovoj zemlji*.⁶⁵ Zahtjev petnaestorice zastupnika, saborska većina je prihvatila, no on je na dnevni red stavljen tek godinu dana kasnije jer Hrvatski sabor zbog napete političke situacije neko vrijeme nije smio zasjedati. Tek je 19. rujna 1873. Sabor usvojio Osnovu zakona o ravnopravnosti Izraelićana, a zakon je 21. listopada dobio kraljevu sankciju. Zakonom se u prvom članku ističe da se «sliedbenici izraelitičke vjere»⁶⁶ priznaju: «u pogledu slobodnog izvršavanja vjerozakona, kano i u pogledu uživanja prava političkih i građanskih ravnopravnim sa sliedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti».⁶⁷ U drugom članku, propisano je da se tim istim zakonom ukidaju «svi toj ravnopravnosti protivni propisi». Time je zakon,

⁶⁵ Ista, 27.

⁶⁶ M. SMREKAR, *Ustavno zakonoslovje, sbirka ustavnih zakona i propisa valjanih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1888, 142.

⁶⁷ M. GROSS, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, 28; M. STRECHA, «To je na svaki način pravi škandal», *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 219-236; M. SMREKAR, *Ustavno zakonoslovje*, 142; HDA-BiNZV, kut. 30/1892; (2281/1870, 3643/1870, 4179/1873; 4649/1873). Predsjedništvo zemaljske vlade 20. studenog 1870. naložilo je da se predloži Zakonska osnova o emancipaciji Židova, a osnova nije naišla ni na protivljenje kraljevskoga vladinog odjela za pravosuđe koji je smatrao da je s građansko-pravnog gledišta legalna. Godine 1870. predsjednik zemaljske vlade Rauch piše: «Hrvatsko-slavonski sabor zemaljski povodom predstave županije srijemske pozvao je priloženim dopisom svojim preporukama slavonskoj vladi zemaljskoj da mu podnese osnovu zakonsku o emancipaciji Izraelićanah. Duh vremena u obće, a napose načelo ravnopravnosti vjerozakonah, zavladaše u Kraljevinah i zemljah Našega Veličanstva, zahtijevaju da budu sljedbenici Izraelitičke vjere tako u pogledu slobodnog izvršavanja vjerozakona kano i u pogledu uživanja prava političkih i građanskih jednaki sa sljedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom priznatih vjeroispovijesti i zato što je sastavljena, usuđujem se moliti da osnovu smijem podnijeti Saboru » (3643/1870). Već je na 58. sjednici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, održane 15. listopada 1869., upućena molba općine Vukovar i županije srijemske za emancipaciju Židova i primljen je prijedlog odbora koji se trebao uputiti na zemaljsku vladu (4179/1873). Hrvatski sabor je tek 1873. dostavio zakonski članak kojim se ustanovljuje ravnopravnost Izraelićana (4649/1873). U prilogu je donesen zakonski članak na 23. saborskoj sjednici, održanoj 19. rujna 1873., kojim se ustanovljuje ravnopravnost Izraelićana:

doduše samo na papiru, dopustio i mogućnost prijelaza na židovstvo, ali u praksi to nije bilo primjenjivo. Proglašavanje konfesionalne emancipacije Židova legislativnim izjednačenjem židovstva s kršćanstvom narušavalo je privilegiran položaj Katoličke crkve u banskoj Hrvatskoj te je stavljao izvan snage sve propise koji su se protivili proklamiranoj ravnopravnosti Židova, pa tako i dokidanje svih odredaba utemeljenih na konkordatu iz 1855. godine (koji je ukinut na razini Monarhije 1870., ali su njegovi zakoni i propisi ostali na snazi u banskoj Hrvatskoj).⁶⁸ Donošenje zakona o emancipaciji svjedoči nam kako je predlagatelj bio inspiriran liberalnim učenjem da su sve religije jednako vrijedne u jednakosti pred zakonom, a dopuštanje promjene konfesije, željom da se primijeni klasično liberalno načelo o slobodi savjesti.⁶⁹ Iako je Zakon o ravnopravnosti Izraeličana otvarao vrata njihovoj integraciji u hrvatsko društvo, odijeljenost židovskih zajednica odražavala se i dalje, jer predrasude i stereotipe nije bilo lako ukloniti pravnim normama te je zbog toga taj zakon u javnosti prošao nezapaženo. No, nedugo nakon donošenja Zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskom saboru, na dnevni red u Ugarskom saboru došla je rasprava o židovsko-kršćanskom braku.

U Ugarskoj su nastojali stvoriti uvjete za legalizaciju židovsko-kršćanskih izvanbračnih veza, pa je po tom pitanju mađarska vlada u studenom 1883. uputila Saboru prijedlog zakona kojim bi se dopustilo sklapanje civilnog braka između osobe koja pripada židovskoj vjeri s osobom koja pripada nekoj od kršćanskih konfesija. Velikom većinom usvojio je Donji dom Ugarskog sabora, nakon dugotrajne rasprave vladin prijedlog, no Gornji dom ga je odbacio. Intervencijom cara Franje Josipa prijedlog o civilno židovsko-kršćanskom braku povučen je «do zgodnijeg vremena», tj. do kraja stoljeća, točnije do 1. listopada 1895. kada je u Ugarskoj ipak uveden civilni brak sa tri glasa protiv.⁷⁰ Usporedno s ugarskim raspravama o civilnom braku razvila se i polemika unutar hrvatskog društva i Hrvatskog sabora, pa je hrvatska autonomna vlada 1884. potvrdila da ne postoji niti jedan važeći pravni propis koji bi branio prijelaz iz kršćanstva na židovstvo. Zbog otpora katoličke hijerarhije naredba je povučena izrijeком da se ne brani prijelaz na židovstvo, ali da postoje propisi koji zabranjuju sklapanje braka između Židova i kršćana,

1. Sljedbenici izraelitičke vjere priznaju se tako u pogledu slobodnog izvršavanja vjerozakona i u pogledu uživanja prava političkih i građanskih ravnopravni sa sljedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti.
2. Propisi protivni ustanovi ovoj ukidaju se.
3. U pogledu bogoštovnih poslova izraelitičkih priuzdržano ostaje državi pripadajuće joj pravo vrhovnoga nadzora, a isto tako ostaje nestegnut njezin zakoniti upliv u nastavne poslove izraelitičke.
4. Izvršba ovog zakona povierava se banu Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

⁶⁸ M. STRECHA «To je na svaki način škandal», 221.

⁶⁹ Isti, 220.

⁷⁰ Isti, 222.

odnosno koji kažnjavaju poticanje na napuštanje kršćanske konfesije. Vlada u Hrvatskoj, nastojeći izbjeći sukob s Katoličkom crkvom, najavila je da će se problem prijelaza iz kršćanstva na židovstvo regulirati posebnim propisima, no u praksi je ipak prijelaz bio zabranjen te je zabrana prijelaza na židovstvo ozakonjena 1906. godine.⁷¹ Prvi civilni brak u Ugarskoj sklopljen je 1. listopada 1895., a istoga je datuma sklopljen drugi u Rijeci koja je potpadala pod Ugarsku.⁷² Što se tiče konfesionalnog odgoja djece u civilnom-mješovitom braku dogovoreno je da se djeca odgajaju po međusobnom dogovoru roditelja, a ne kao do sada da su muška djeca slijedila vjeru očeva, a ženska majke. Katolička crkva naravno taj zakon u Hrvatskoj i Slavoniji nije priznavala, pa se svatko tko je želio da se njegov brak smatra valjanim morao oženiti i po crkvenom ritualu. Politički krugovi u Hrvatskoj isto su manipulirali s mogućnošću donošenja novog zakona o braku u Mađarskoj jer su širi slojevi o civilnom vođenju matičnih knjiga vjenčanih smatrali da se time s ustanove braka skida njegov sakramentalni značaj te su prilikom izbornog nadmetanja o građanskom braku govorili kao o nekršćanskoj pojavi i ozakonjenom konkubinatu i predstavniku protukatoličke politike koja bi se od strane Mađara mogla provoditi i u Hrvatskoj i Slavoniji.⁷³ Iako se nakon uvođenja civilnog braka u Ugarskoj počelo o njegovoj potrebitosti raspravljati i u Hrvatskom saboru, do uvođenja ipak nije došlo, u prvom redu zbog striktnog protivljenja Crkve. Naime, crkveni su se krugovi u Hrvatskoj bojali uvođenja civilnog braka jer bi se njime riješilo pitanje prelazaka iz kršćanstva u židovstvo koje je prema katoličkom zakonu bilo nemoguće. Kako je Hrvatska u to vrijeme bila pravno raznolika (Rijeka, Međimurje i dio Baranje spadali su pod ugarski, a Dalmacija pod austrijski pravni sustav i odredbe Općeg građanskog zakonika), zavičajnici Hrvatske našli su se u nedoumici kada bi odlučili sklopiti brak ili s ugarskim ili s austrijskim (cislatavskim) zavičajnikom koji je imao drugo bračno pravo. Sklapanje braka između katolika i Židova nije bilo moguće u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, osim u slučaju da osoba židovske vjeroispovijesti u trenutku sklapanja braka pređe na katoličku vjeru. Takvi brakovi i prijelaz na židovstvo bili su odobravani u austrijskom dijelu carevine po zakonu od 25. svibnja 1868. koji je uredio interkonfesionalne odnošaje austrijskih državljana i u ugarskom dijelu od 1. listopada 1895. godine. Po tome je pripadnik katoličke vjere, ako se želio oženiti sa osobom židovske vjeroispovijesti, mogao u Beču ili Budimpešti napustiti svoju vjeru i preći na židovstvo, što nije bilo moguće u hrvatskim krajevima.

⁷¹ Isti, 235-236; M. STRECHA, *Razvoj političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj uoči Prvog svjetskog rata (1904-1910)*, doktorska disertacija, Zagreb 2002, 253.

⁷² *Narodne novine*, 213/1895. U Ugarskoj je sklopljen brak između glumca Julija Haberfelda i glumice Hedvige Maryot, a u Rijeci između Marije Ferlati i Mihajla Švekla.

⁷³ M. STRECHA, *Sve za vjeru i domovinu - idejna strujanja u katolicizmu u banskoj Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, *Croatica Christiana periodica* 38, Zagreb 1995, 73-132.

Ukoliko su hrvatski zavičajnici različite vjeroispovijesti (uglavnom katolik i Židov) željeli sklopiti brak u Hrvatskoj kako bi izbjegli pravnu zavrzlamu pribjegavali su drugim sredstvima, sklapanjem brakova u inozemstvu i preuzimanjem druge zavičajnosti, uglavnom ugarske. Može se reći da mješoviti brakovi «de jure» u Hrvatskoj nisu bili mogući, ali su se «de facto» događali jer službena vlast nije tako strogo pazila na slovo zakona, niti su lokalni svećenici bili tako strogi u provođenju crkvenog zakona.⁷⁴ U svrhu sklapanja civilnog braka tražila se potvrda zavičajnosti koja se dobivala ako se provede šest nedjelja u kotaru u kojem se želi sklopiti brak te ako se kupi određena nekretnina. Prije negoli bi se oženili, zaručnici bi promijenili mjesto stanovanja i nastanili se na najmanje šest nedjelja u Ugarskoj ili najbližem gradu do banske Hrvatske, gdje su mješoviti brakovi bili dozvoljeni (Darda, Čakovec). Time bi stekli ugarsku zavičajnost i tamo se građanski oženili te bi se nakon toga vratili u Hrvatsku, jer je po ugarskom pravu za njih vrijedio zakon *Locus Regit actum* – načelo braka da se prosuđuje po pravu zemlje u kojoj je on sklopljen. Po ovom se načelu brak svakog građanina cislatavske i ugarske zavičajnosti sklopljen pred građanskom oblasti u inozemstvu priznaje kao valjani, dok je Katolička crkva to odbijala.⁷⁵ Iako je Nadbiskupski stol u Hrvatskoj odbijao priznati ovakve sklopljene brakove dok ih je Odjel za bogoštovlje i nastavu priznavao, na kraju je ugarski ministar donio odluku da se valjanost braka – što ga ugarski zavičajnici sklapaju izvan Hrvatske i Slavonije u zemljama gdje postoji civilni brak – priznaje i u Hrvatskoj po načelu «locus regit actum», dakle bez obzira na crkvene zakone one konfesije kojoj bračni drugovi pripadaju.⁷⁶

Kako odnosi među vjeroispovijestima nisu u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji bili riješeni u svakodnevnom životu, posebice porastom mješovitih brakova, stvorili su se brojni problemi koje su nadležne vlasti sve teže rješavale. Nastojeći taj problem riješiti, hrvatska je vlada na sjednici Hrvatskog sabora od 10. studenog 1905. predložila saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima i Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina* koji je stupio na snagu 7. veljače 1906. godine.⁷⁷ Osnova Interkonfesionalnog zakona pojavila se pred Hrvatskim saborom 13. prosinca 1905., a temeljila se na načelu konfesionalizma prema kojem svaki državljanin mora pripadati jednoj od zakonom priznatih konfesija. Zakonska osnova o vjerskim odnosima je svakoj priznatoj «vjerozakonskoj zajednici» priznavala i jamčila pravo na javno ispovijedanje svoga vjerskog učenja, što je u

⁷⁴ HDA - BINZV; kutije 164/1895; 242/1896; 245/1896; 365/1898; 417/1899.

⁷⁵ E. LOVRIC, *Konfesionalna ženidba i ženidba normirana u II. poglavlju općeg Austrijskog građanskog zakonika o ženidbenom pravu*, Zagreb 1905.

⁷⁶ HDA-BINZV; kutija 245/1896; (3140/1896); *Narodne novine*, 8/1903. Naredba Kraljevskog ugarskog ministarstva od 1903.

⁷⁷ I. VALENČIĆ, *Zakon od 17. siječnja 1906. o vjeroispovjednim odnosima*, Zagreb 1908; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, 169.

osnovi značilo i stjecanje sljedbenika.⁷⁸ Posebnom skupinom paragrafa zakon je regulirao pitanje prijelaza iz jedne konfesije u drugu, no u osnovi je i nadalje ostalo nedorečeno dozvoljava li prijelaz na židovstvo. Kao iz ranijeg perioda Zakon o vjeroispovjednim odnosima nije poznavao bezvjerstvo niti je priznavao sklapanje braka između kršćana i nekršćana, u ovom slučaju kršćana i Židova, dok je s druge strane vrlo precizno regulirao sklapanje mješovitih brakova za osobe koje pripadaju jednoj od kršćanskih konfesija.⁷⁹ Zakonska osnova o vjeroispovjednim odnosima izglasana je 14. prosinca s deset glasova protiv. Zajedno s ovim zakonom stupio je na snagu i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina* koji je prema čl. 1. općinama dao da samostalno uređuju svoje bogoštovne, nastavne, dobrotvorne i zakladne ustanove te da sami upravljaju njima, a ustrojstvo same općine prepusta se općinskom statutu. Svaka općina sama izdaje statut, no njegovu valjanost potvrđuje vlada.⁸⁰ Time bi se moglo reći da je završio proces ravnopravnosti u Hrvatskoj, no zbog nedozvoljavanja prijelaza katolika na židovstvo i nepriznavanja mješovitih brakova zakon je diskriminirao židovske pripadnike te nije bio u skladu s načelima o jednakosti i ravnopravnosti svih priznatih konfesija.

Na kraju možemo zaključiti da je emancipacija Židova bila dugotrajan proces, koji se u većini europskih zemalja različito vremenski odvijao te je podijeljen na prvi i drugi, kod nekih i treći period. Proces priznavanja građanskih prava Židovima 1791. u Francuskoj sporo se odrazio na ostale europske zemlje, posebice balkanske i baltičke. U Hrvatskoj je emancipacija Židova ovisila o području na kojem su živjeli jer je Hrvatska politički i pravno bila razdijeljena zemlja. U Dalmaciji su građanska prava Židovima priznata za vrijeme francuske okupacije 1806. (Split) i 1808. (Dubrovnik), ali su trajala samo do austrijske okupacije 1814. kada su ponovno vraćene sve dotadašnje zabrane. Ponovna je emancipacija dobivena 1868. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji iako su bili ugnjetavani raznim ograničenjima i zabranjivao im se dolazak, Židovi su prisutni već od sredine 17. stoljeća iako samo privremeno. U 18. stoljeću počeli su se doseljavati pojedinci koji su u 19. stoljeću dosegli punu afirmaciju. Možemo reći da je emancipacija, koja je u cijeloj Habsburškoj Monarhiji započela ediktom Josipa II. 1782. godine, dosegla vrhunac u Austriji i Ugarskoj 1868., a u Hrvatskoj 1873. kada je ban Ivan Mažuranić napokon potpisao odluku o punoj ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj. Ipak, emancipacija se produžila sve do 1906. kada je izglasan u Hrvatskom saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina*.

⁷⁸ M. STRECHA, *Razvoj političkog katolicizma*, 257.

⁷⁹ Isti, 258.

⁸⁰ *Godišnjak izraelske bogoštovne općine zagrebačke*, god. I, Zagreb 1927/1928.

Summary

Emancipation of Jews in the 19th Century Kingdom of Croatia,
Slavonia and Dalmatia

In this text, the author chronologically quotes legislative acts by which the Jews in Habsburg Monarchy, and with that in Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia gained their emancipation. Emancipation is divided in three periods; the first so-called “heralding emancipation” (1740-1789), the second so-called emancipation (1789-1878) and the third late emancipation (1878-1933). Jewish emancipation in Croatia is similar to other Jewish emancipations in western and central Europe, but because of political split of Croatian territory, Jewish emancipation in Croatia is different which is depending on territory on which they lived and on legal system which was valid on certain territory.

Key words: Jewish emancipation, Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, 19th century.